УДК 821.161.2'06-94.09
DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/87-2-32

Настасія ІВОНЧАК,
orcid.org/0000-0003-0191-8801
аспірантка кафедри української літератури
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(Чернівці, Україна) nastya.ivonchak@gmail.com

«НЕ ПИШУ ПРО МОЄ ГОРЕ»: КОНЦЕПТ МОВЧАННЯ В ЩОДЕННИКАХ О. КОБИЛЯНСЬКОЇ ТА І. ЖИЛЕНКО

У статті розглядаються психолого-наратологічні особливості застосування О. Кобилянською у «Щоденниках» та ранніх німецькомовних повістях такого невербального засобу спілкування, як мовчання. Виявлено, що мовчання у поєднанні з паралінгвістичними і жестовими засобами є однією з ключових комунікативних характеристик авторки та персонажів у спілкуванні з протилежною статтю. У міжособистісних контактах безмовність відіграла кілька функцій: дисконтактну, коли між комунікантами посилюється відчуження; мисленнєву, якщо співрозмовник обмірковує сказане чи міркує про своє; стратегічну з метою приховати свої справжні почуття під маскою спокійного вигляду; обхідну, або функцію відволікання на інших; експресивну – мовчазне проживання станів гніву, зневаги, слабкості, розчарування тощо. Ключовою стратегією наратора щоденника виступає саморефлективність. Як результат пережитих невдалих пошуків особистого щастя стає зміна характеру та зовнішності. Головні герої німецькомовних повістей «Гортенза, або Нарис з життя однієї дівчини», «Доля чи воля», «Картина з життя Буковини» проходили схожі етапи життєвої боротьби, а у їхній зовнішності також були її «сліди» – поважність, «глумлива риса» біля уст, спокійний мовчазний вигляд, що свідчив про «вгамовані почуття».

Причинами наратологічного мовчання, тобто небажання щось відкривати читачу щоденника ставали втома чи негативний емоційний стан, заклопотаність домашніми справами, невичерпність теми власних пошуків щастя.

Виявлено, що іншим за комунікативною спрямованістю виступає щоденник поетеси-шістдесятниці І. Жиленко. Активна залученість до зовнішнього життя інтелігенції Києва, численні зустрічі та розмови видавалися авторці цікавішими за ведення нотаток, що свідчить про схильність до екстравертного типу особистості, проте щоденник її також відіграв функцію самоаналізу, тимчасової заміни творчості, документалізації, утвердження щоденних цінностей «людини святкуючої». До наратологічного мовчання І. Жиленко спонукали зайнятість справами, попередня розмова чи листування з кимось, політичні причини.

Ключові слова: *щоденник, наратор, мовчання, психологізм, проблематика, Ольга Кобилянська, Ірина Жиленко.*

Nastasiia IVONCHAK,
orcid.org/0000-0003-0191-8801
PhD student at the Department of Ukrainian Literature
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
(Chernivtsi, Ukraine) nastya.ivonchak@gmail.com

"I DO NOT WRITE ABOUT MY GRIEF": THE CONCEPT OF SILENCE IN THE DIARIES OF O. KOBYLIANSKA AND I. ZHYLENKO

The article examines the psychological and narratological features of O. Kobylianska's use of such a non-verbal means of communication as silence in her «Diaries» and early German-language novels. It has been found that silence in combination with paralinguistic and gestural means is one of the key communicative characteristics of the author and characters in communication with the opposite sex. In interpersonal contacts, silence plays several functions: discontact, when alienation between communicators increases; mental, when the interlocutor thinks about what has been said or reflects on his or her own; strategic, in order to hide one's true feelings under the mask of a calm appearance; bypassing, or the function of distraction to others; expressive, as a silent residence of states of anger, contempt, weakness, disappointment, etc. The key strategy of the diary narrator is self-reflexivity. The unsuccessful search for personal happiness results in a change of character and appearance. The protagonists of the German-language novels «Hortense, or an Essay on the Life of a Girl», «Fate or Will», and «A Picture of Bukovina» went through similar stages of life struggle, and their appearance also showed its «traces»: a dignified manner, a «mocking line» near the lips, a calm, silent look that indicated «pacified feelings».

The reasons for narratological silence, i.e. unwillingness to reveal anything to the reader of the diary, were fatigue or a negative emotional state, preoccupation with household chores, and the inexhaustibility of the topic of one's own search for happiness.

It has been found that the diary of the sixties poet I. Zhylenko is different in terms of its communicative orientation. Active involvement in the external life of Kyiv's intelligentsia, numerous meetings and conversations seemed to the author

more interesting than note-taking, which indicates a tendency to an extroverted personality type, but her diary also played the function of self-analysis, a temporary substitute for creativity, documentation, and affirmation of the daily values of a «person celebrating». Iryna Zhylenko's narrative silence was prompted by her busy schedule, a previous conversation or correspondence with someone, and political reasons.

Key words: *diary, narrator, silence, psychologism, problematics, Olha Kobylianska, Iryna Zhylenko.*

Постановка проблеми. Говорити про себе правдиво і щиро – вміння, яке потребує витримки та неабиякого хисту. Проте в щоденниковому, епістолярному та автобіографічному дискурсах інформаційно наповненим виступає не лише текст, але і факт мовчання – як художній прийом і комунікативна стратегія. Важливішим за написане у саморозкритті творчої особистості може бути те, про що людина воліє мовчати, говорити небагатослівно або що не усвідомлює в момент написання. Так, О. Кобилянська мірою відвертості в щоденнику «перевершила» багатьох українських митців, але нерідко письменниця зупинялася із запитанням: «Для чого/кого це?», «Чому писати не менш болісно, ніж проживати?» Шукаючи зміст у попередніх сторінках-етапах життя, очікуючи вирішення заявлених там труднощів і сподівань, прагнула відшукати найлегшу, найменш болісну для власної вразливої душі форму ословлення. Функціональне та смислове навантаження мовчання в щоденнику О. Кобилянської потребує дослідження, оскільки, читаючи ранні твори О. Кобилянської, натрапляємо на схожі комунікативні стратегії, поведінкові моделі, що й описані у щоденнику.

Інша українська письменниця, яка довгий час вела щоденник, – І. Жиленко – на відміну від О. Кобилянської, мала можливість у зрілому віці переглянути власні щоденникові нотатки, листи і на їхній основі написати цілісну книгу під назвою «Homo feriens» («Людина святкуюча»), яка також демонструє підбір слова і творчі «муки», але з іншим світоглядом і підходом до спілкування із собою, колегами, світом, владою тощо. Досі поза увагою дослідників залишається важливий аспект щоденникової та письменницької практики О. Кобилянської та І. Жиленко – міжособистісне мовчання та мовчання перед читачем щоденника.

Аналіз досліджень. «Щоденники» О. Кобилянської за майже пів століття ґрунтовно дослідили багато науковців – Н. Зборовська, Т. Гундорова, С. Кирилюк, К. Танчин, Г. Левченко та ін. Аспекти невербальної комунікації у творах О. Кобилянської досліджують мовознавиця С. Богдан та літературознавиця Р. Жаркова.

К. Танчин наскрізним мотивом «Щоденників» визначає «прагнення любові», яке найчастіше реалізовувалося через мрії, очікування, але з плином часу всяка «надія стає з присмаком гіркоти» (Танчин, 2001: 148), адже зовнішні обставини не покращуються, змін зазнають лише сама письменниця та її думки. Дослідниця підсумовує: «Страждання породжує своєрідний наратив умовчання, людині не вдається втримати гармонію між своїм духовно-чуттєвим світом і світом зовнішнім, і тоді людська сповідь втрачає свій видимий елемент. Людина воліє відгородитися від зовнішнього матеріального світу, який несе у собі страждання, але таким чином вона позбавляється незаперечного людського права утверджувати себе і свою власну природу у цьому чотирьохвимірному світі» (Танчин, 2001: 151).

Теоретичним підґрунтям нашої розвідки стали також напрацювання в галузях теорії комунікації та прагмалінгвістики. Так, особливості концепту мовчання, вербальне втілення мовчання у художніх творах розглянули лінгвісти Н. Коловоротна, Н. Яремко, Т. Анохіна, Т. Осіпова, І. Ковалинська та ін.

Дослідники сходяться на тому, що «тіло нерідко говорить нам про те, про що слова сказати не можуть» (Ковалинська, 2014: 67), а «невербальні реакції точніше за слова віддзеркалюють думки людини» (Анохіна, 2008: 9), тож, на нашу думку, врахування ситуацій безмовності під час аналізу щоденникового наративу допомагає простежити, з одного боку, які особисті сфери життя письменник з різних причин замовчує і, з другого боку, як письменник відшліфовує вміння творити характер героїв невербальними засобами.

Мета статті – дослідити передумови і функції міжособистісного й наратологічного мовчання у «Щоденниках», німецькомовних повістях О. Кобилянської, «Homo feriens» І. Жиленко.

Виклад основного матеріалу. Феномен мовчання у щоденнику простежуємо у двох аспектах. По-перше, довіряючи читачу найсокровенніше, діарист має право залишити несказаними як окремі деталі, так і вагомі події з власного життя. З другого боку, автор щоденника згадує і описує численні діалоги, учасником яких був – у площині цієї комунікації він зауважує ситуації, де невербальні компоненти, в тому числі мовчання, доповнюють розвиток взаємин, передають елементи міжособистісного, індивідуального, загальнонаціонального, релігійного, культурного топосів тощо.

Як засіб регуляції міри відвертості мовчання постає в О. Кобилянської одночасно перепоною і звільненням. Бажання бути щирою із собою і проаналізувати, осягнути усе, що відбулося за день-

два, іноді доводить до відчуття жаху невідомості, нерозв'язаності багатьох питань, які непідконтрольні їй: «Коли це пишу, я страшенно схвильована і втомлена. Те, що відбулося від останнього запису до сьогоднішніх подій, – це надто жахливо, щоб знову це повторювати. Хай це буде сказано кількома словами» (Кобилянська, 2022: 245). Полегшення від того, що можна закрити зошит і не відкривати місяцями історію, яка немов зупинилася в розвитку, зникає з поверненням до писання – воно мимохіть вертає до наболілих тем і тривоги про майбутнє: «Для чого писати про те, як мені живеться, можна збожеволіти. Сварки, суперечності вічні, невпинні. Немає надії, щоб колись мир настав. Моя майбутність глибоко закрита вуаллю або навпаки – я не маю жодної майбутності» (Кобилянська, 2022: 239).

Під час ведення щоденника виявляється, що не все про себе можливо визначити, розповісти, передати. К. Танчин пише, що подібні «недомовки цілком відмінні від такої риторичної фігури, як умовчання (aposiopesis). Для них не характерне апосіопезівське "посилення виразності вже сказаного". У світовій літературі безліч творів, де сюжет будується як ціла система різноманітних замовчувань, що пропонують себе читачеві на майбутнє "договорення". У щоденнику такі "договорення" у більшості своїй не є необхідними, а навпаки, принципово невизначеними, важливими лише як його віртуальна можливість, – знак не того, що повинно чи може бути сказано, а того, що усякого сказаного є недостатньо» (Танчин, 2001: 147–148). Виписуючи власну самотність, недосконалість, нещасливу долю, О. Кобилянська в якийсь момент розуміє, що цих тем їй не вичерпати, що сказаного завжди мало і в ньому губиться її власне «Я»: «Не хочу писати, бо вирішила мовчати, але прокляття "не мати щастя" переслідує мене на кожному кроці…» (Кобилянська, 2022: 212), «Нічого не пишу про моє горе, бо це й так само собою зрозуміло, воно не має кінця і буде мене переслідувати, поки буду жити» (Кобилянська, 2022: 192). Примітним є запис від 29 травня 1887 р., який закінчується рішенням замовчати і не вести більше записів, щоб не «увіковічнити» горе, яке «вічно живе в душі». Неможливість бути щасливою стає занадто гіркою, «докір і муки совісті» не дають спокою – і записи призупиняються на кілька місяців: «Плач, хто це читає, плачу, що я в найкращому віці блукаю як злочинниця і… проте я не зла. Я… але я не маю більше сліз. Закриваю назавжди свій щоденник і мушу мовчати» (Кобилянська, 2022: 189).

Обра́зи від неоцінених письменницьких спроб, розчарування в особистому щасті, неблагополучному побуті накопичуються і утворюють своєрідне замкнене коло, виходом із якого стає мовчання: «У щоденнику письменник більше не хоче бути письменником, хоче повернутися до самого себе і переконується, що не так то легко сказати просте слово істини: воно зникає, а з'являється вже з додатковими смислами і відчуттями, і ти відчуваєш, що навіть для тебе, того, хто говорить, істинне значення цього слова лежить за його межами. Краще вже мовчати, і в цьому ще один парадокс щоденникової прози, як загалом і усього автобіографічного письма» (Танчин, 2001: 147).

Рішення чимось не ділитися може також показувати, яким подіям чи взаєминам письменниця надавала меншої ваги і вважала незначними у формуванні власного характеру. Небажання щось фіксувати було зумовлене образою чи іншими сильними емоціями («Я не хочу вдаватись у подробиці й писати про це, досить цього. Я лише бачу, що не знайшла у брата того, на що сподівалася, – співчуття до мене, до моїх почуттів» (про брата Максиміліана, коли він у листі «пише тільки про себе й Куцу» (Кобилянська, 2022: 35)), «Поминаю побут у Сучаві. Не хочу нічого про це писати, бо в моїй глибокій серцевій комірці знову дрімають образи. Як ви б повірили, що Урицький став моїм ідеалом, що я так гарно видумала домівку, оточену любов'ю і спокоєм» (Кобилянська, 2022: 44) або ж певні життєві обставини мало важили для тих тем, на яких зберігала акценти О. Кобилянська («Все це я проминаю…» (Кобилянська, 2022: 4)).

«Щоденники» фіксують період семи років: починаються 1 листопада 1883 р., коли О. Кобилянській було майже двадцять років, а закінчуються 19 квітня 1891 р. (писати щоденник вона почала раніше, у віці сімнадцяти років, проте він не зберігся). З часом у нотатках з'являються мотиви перечитування написаного раніше, відчуття того, що тема особистого щастя вже давно розвинута, повторена багато разів, хоча і не вичерпана, не вирішена до кінця: «Пишу дуже рідко, життя одноманітне, безрадісне… Але коли подумаю, що інші ще більше нужденні як я, – тоді мовчу» (Кобилянська, 2022: 145), «Завтра йду з матір'ю до Урицьких. Далі не маю про що писати, хіба тільки про те, про що я вже часто писала…» (Кобилянська, 2022: 147). Як бачимо, свій вибір мовчати перед читачем щоденника О. Кобилянська іноді пояснює побутовими причинами, через які не може зафіксувати більше інформації, але здебільшого критерій внутрішній – бажання читати, писати чи то щоденник, чи то новели визначається емоційною налаштованістю молодої О. Кобилянської, успішністю соціальних контактів, самопочуттям.

Варто звернути увагу і на детально описані у щоденнику комунікативні ситуації, оскільки на

них письменниця випрацьовувала власну спостережливість, увагу до неочевидних сигналів комунікантів на прикладі своїх знайомих і друзів. За словами Р. Жаркової, «Щоденник О. Кобилянської не лише визначає тематичний егоцентризм її майбутніх текстів, а й ілюструє шукання риторики, наративності, поетики, художніх засобів, тобто всю до-письменницьку латентну стадію її письма» (Жаркова, 2015: 40).

Міжособистісне мовчання зазвичай виступає своєрідним індикатором ускладнення взаємин, показує зміни у ставленні, відображає різні емоційні стани тощо. Серед багатьох знайомих, про яких згадує письменниця, манерою мовчати найчастіше позначене спілкування з Ернстом Сенглером, коли він став «дуже байдужий» у спілкуванні: «Наступного дня заходив Сенглер неодноразово на кілька хвилин до нас. Але я не могла з ним ні слова говорити…» (Кобилянська, 2022: 127), «З Сенглером танцювала я дуже мало, а говорити – то вже цілком не розмовляла з ним…» (Кобилянська, 2022: 129). Поряд із цим чоловіком, як зізнається сама О. Кобилянська, вона не могла говорити через надмірність почуттів чи говорила плутано. Відчувала, що нескоро забуде його, порівнювала із могутнім деревом, але тривалих розмов із ним не мала, тож йдеться про дисконтактну функцію, коли між комунікантами посилюється відчуження і небажання вербального та невербального контакту. Якщо ж контакту не уникнути, має місце зміна тону голосу через хвилювання: «Він говорив фрази схвильованим голосом, а я відповідала саркастично, збуджено», тому авторка терпить «танталові муки» і стомлена, оскільки розуміє: «він мене не любив» (Кобилянська, 2022: 212–213).

У художніх творах О. Кобилянська схожим чином вибудовує спілкування персонажів з представниками протилежної статі. У творі «Гортенза, або Нарис з життя однієї дівчини» ситуація мовчання у щоденнику дівчини виникає після знайомства з Леоном – Гортенза записує, що перед важливою розмовою «безмовно сиділи ми хвилину, потім він взяв мою руку в свою і сказав ледве чутно…», а після неї дівчину охопила «гордість з любов'ю і болем», від чого «не могла промовити ні слова» – і цю слабкість помітив співрозмовник Леон та спитав про неї (Кобилянська, 2015: 434–435). Надалі уникання розмови, важкість кожного слова ставали показниками змін у стосунках: «Я говорила з Леоном дуже мало, а коли довелося перекинутися кількома словами, моє серце так билося, наче б хотіло розлетітися на шматки» (Кобилянська, 2015: 436), «…Леон хотів непомітно допомогти мені перенести мої страждання. О, а я? Я образила його своєю різкістю, поранила його гордість назавжди. Він уникав довгої розмови зі мною, наче боявся, щоб я його знову не образила» (Кобилянська, 2015: 436).

Під час знайомства з іншим чоловіком, паном Фаллером, «Гортенза не могла вимовити ані слова. Бліда, проте спокійна, стояла вона тут і не могла нічогісінько сказати» (Кобилянська, 2015: 453). Після кількох реплік нового знайомого спромоглася заговорити, але «голос Гортензи не звучав на повну, він тремтів» (Кобилянська, 2015: 454).

Малослівність і важкість розмови використовує письменниця і для опису закоханості Лордена в Гортензу: «Професор весь час був скупий на слова, а коли я його щось питала, він давав, мені дуже плутані відповіді» (Кобилянська, 2015: 495), «Він розмовляв зі мною дуже мало, наче боявся молодої дівчини, яка дивилася на нього напівполохливо, напівзахоплено» (Кобилянська, 2015: 496). На взаємність цих почуттів вказує розуміння дівчиною його мовчазності і розгубленості: «Цей професор – противник жінок – не виходив з моєї голови, і я, признаюся, не насміхалася над його боязкістю перед дамами. Ні, в моїх грудях закрадалося гарне, найкраще з усіх почуттів, це було почуття глибокої пошани» (Кобилянська, 2015: 496).

Подібного мовчазного апогею досягає любовна історія і у творі «Доля чи воля»: «Через два дні прийшов знову і застав дівчат одних у кімнаті. Ядвіга знову нічого не говорила, вона не могла говорити» (Кобилянська, 2015: 624).

Мрії та бажання дізнатися майбутнє, поступове усвідомлення власного нерозділеного кохання, болю і пораненої жіночої гідності, образа, опанування собою в «боротьбі», внутрішня переміна, сміх із себе колишньої, глумлива посмішка як останній слід болю – ці етапи любовної драми, часто позначені мовчанням та закритістю, простежуємо і у щоденнику О. Кобилянської, і у ранніх творах.

За маскою спокою сама письменниця не раз приховувала свою любов, щиру прихильність чи зацікавленість: «Я не можу детально все пригадати, бо в моїй голові поплуталось строкато впереміж усе, та одне я знаю – мій зовнішній спокій заспокоїв його гарячі почуття і думки…» (Кобилянська, 2022: 167), але сценарії ймовірних взаємин і одруження не виходили за межі мрій, аж допоки вгамовані жести і міміка свідчили, що біль прожито і вгамовано. Зізнається, що «багато-багато любила» (Кобилянська, 2022: 139), бажала знайти когось, відповідного власному рівню. У самому вигляді, думках і поведінці проявляється бажання бути поміченою, захищеною, почутою авторитетною людиною чоловічої статі. Але якщо зацікав-

леність була невзаємною, мовчання відігравало стратегічну функцію – приховування справжніх почуттів під маскою спокійного вигляду.

Таку саму боротьбу, якою ділилася зі щоденником сама О. Кобилянська, вела і Гортенза з однойменного твору. Вираз обличчя і міміка відображали етапи цієї боротьби: «Якийсь невідомий біль цілою силою прокрався в моє серце. Я хотіла боротися з ним, вийти переможцем цієї душевної боротьби, і я перемогла. Жодна риса, жодний погляд не зраджували мого болю. Увечері, як звичайно, ми грали. Олена виконувала сумний музичний твір, Леон сидів навпроти і проникливо дивився на мене. Чи хотів він дізнатися, що діялося в моїй душі? Я сиділа **без звуку**, готова приховувати свої страждання. Гордо відкинула його спроби розвеселити моє хворе серце. Я не була права, але і не хотіла ще раз піддатися впливові його добродушних очей, тяжко й повільно я перемогла» (тут і далі виділення наше – І. Н.) (Кобилянська, 2015: 439), «На обличчі Ядвіги не здригнувся жоден мускул, воно не змінило свого виразу, вже все лежало позаду, давно **переборене** власною силою» (Кобилянська, 2015: 653). Перемога поглядів для Ядвіги хоча б частково компенсовує відсутність особистого щастя: Генріх каже, що «вже давно переможений», а його співрозмовниця мовчки слухає: «О, щоб почути такі слова, щоб пробудити такі переконання і погляди взагалі, їй так тяжко довелося працювати, вона так глибоко страждала – **без скарги, без звуку**. Тепер вона ледве могла **оволодіти собою**, вона насолоджувалася почуттям свідомої **перемоги**» (Кобилянська, 2015: 665).

Перечитування старих щоденників дозволяло О. Кобилянській побачити зміни у собі. Наприклад, згадуючи одного зі знайомих, пише: «Саме тепер перелистувала свої старі щоденники. Аппель любив мене дійсно, а я його. Бог знає, що він робить і де він тепер є: у Чернівцях чи у Відні? І як багато-багато змінилося, я тепер стала поважною, а була наївна по-дитячому, проте це був гарний час. Тепер борюся за жіноче питання, вже написала алегорію про життя, любов, свободу і силу» (Кобилянська, 2022: 139) Розповідь про нові погляди ніби перериває лінію шкодування за минулим, відкриває шлях до свободи, поважності – і так відбувається не раз після закоханості.

Особистий рівень спілкування і у щоденнику, і у художніх творах О. Кобилянської розвивається більше у сфері невербального, особливо через детально описане прощальне рукостискання, на що звертає увагу С. Богдан: «Цілком можливо, що саме посередництвом цього жесту вона намагалася також передати свій внутрішній емоційний стан, увесь спектр нових для неї почувань і відчуттів (підсвідомо (?) чи, навпаки, цілеспрямовано уникаючи почасти власне вербального відтворення перших виявів симпатій / антипатій до осіб протилежної статі)» (Богдан, 2011: 28). Зрозумівши, що надія на взаємність даремна, починає мовчки сміятися із себе колишньої, що стає першим етапом змін: «Оба вони інтелігентні. А я сміюсь і мовчу. Але в глибині душі не сміюся на добре» (Кобилянська, 2022: 236).

Гортенза також переосмислює події через рік після драматичної першої закоханості: «Я сміюся в душі сама з себе, яка я була смішна, коли любила Леона. Місяць тому в мене була Стефанія. Вона дивувалася, що я так змінилася. О, я тепер це відчуваю. Хіба раніше я була така замкнена, така саркастична, як зараз?» (Кобилянська, 2015: 441–442). Ядвіга також «сміялася, сміялася сама з себе, зі своєї любові, з нього, з його вибору, вона глузувала із засліплених» (Кобилянська, 2015: 644).

Розв'язанням любовного сценарію зазвичай стає перемога авторки щоденника над своїм прагненням кохання, натомість зароджується бажання реалізуватися в літературі і бути самостійною, аби досягти щастя. Нелегко дається така «перемога» і персонажам творів: «Великий бій закінчився. Вчора, коли Фаллер так грубо поводився з нею і коли вона довідалася, що його теж звуть Леоном, вона набагато більше страждала, ніж сьогодні… Гортенза ніколи довго не мучилася. Вона страждала коротко, але сильно. Після цього щось приглушувало бурю в серці, і в наступну хвилину вона сама з себе **глузувала**. Після такої боротьби вона була безсердечна, нікого не щадила і **була б сміялася** кожному в обличчя, хто нарікав би на страждання серця» (Кобилянська, 2015: 487), «Жоден м'яз не здригнувся, серце вже спокійно билося, це все вщухло, не було жодної небезпеки, не було й надії» (Кобилянська, 2015: 487).

Ще одна важлива закономірність, яку показали «Щоденники», полягає в поступовій трансформації невисловленого, закритого від світу у стійку характеристику особистості. Вербалізація зовнішнього вигляду стає все більше пов'язаною із внутрішнім станом розчарування і недосягнутого щастя. Так, з часом замість довгих розмов чи болісних роздумів з'являються описи сцен мовчазного сміху, з іронічною посмішкою: «Коли не пишу, мої уста іронічно кривляться» (Кобилянська, 2022: 200), «Я іронічно викривила уста і зневажливо усміхалась» (Кобилянська, 2022: 204), «Ми були чужі й холодні. Я говорила на цьому вечорі дуже мало і палила майже безперестанку одну сигаретку за другою» (Кобилянська, 2022: 204). Така зміна, на нашу думку, свідчить про те, що

письменниця виробила власну стратегію реагування на невдале спілкування, одним із провідних компонентів якого стала безмовність. Відбитком досвіду, своєрідним символом відчаю, приреченості на самотність, зневаги до нижчих за себе стає посмішка – вже не як реакція, а риса: «Від учорашнього вечора до сьогоднішнього ранку змінилося тільки те, що моє огірчиння проти людей і зневіра в любов зросли. Незважаючи на все, я нічого не можу робити і казати, можу тільки усміхатися. Наліво, округ кута рота, лежить, глибоко захована, презирлива глибока риса. Я не можу ніколи інакше сміятися» (Кобилянська, 2022: 190).

Такою самою рисою-знаком пережитих подій наділяє письменниця і героїнь творів, урізноманітнюючи стиль твору епітетами. Так, на обличчі Ядвіги лежав «незламний спокій, біля її уст лягла ледь помітна риса горя» (Кобилянська, 2015: 583), «Ядвізі приблизно тридцять років. Її обличчя дуже спокійне. Погляд серйозний, заспокоюючий, тільки біля уст лягла глибока риса» (Кобилянська, 2015: 652), «Вона мало змінилася. Між бровами лежить глибока зморшка, яка з'явилася ще на початку турботи про щоденне життя. Риса страждання навколо уст закарбувалася глибоко – це єдиний доказ **німого** горя» (Кобилянська, 2015: 676), а про Гортензу читаємо: «**Гірка усмішка** гуляла на її блідих устах, **мовчки** подала вона йому руку, яку він з глибокою пошаною поцілував. **Не сказавши ані слова**, залишив він спокійну серйозну дівчину, яка в цій хвилі наче шанувала його» (Кобилянська, 2015: 490), «Панна Гердман дуже поважна. Здебільшого відштовхує глузлива риса біля її уст» (Кобилянська, 2015: 467).

Синонімічними до мовчання у щоденнику О. Кобилянської виступають ситуації, де малопродуктивна, показна розмова не мала особливої цінності для молодої письменниці: «Він сказав щось байдуже, я відповіла так само байдуже» (Кобилянська, 2022: 184), «Розмовляла з ним колись більше, а тепер розмовляли ми про байдужі речі, він сказав, що в травні знову буде організовувати вечірку» (Кобилянська, 2022: 241). Бажання приховати почуття, які вже «переболіли», намагання забути минуле виливається у байдужі діалоги, які не зачіпають внутрішніх почувань.

Ще одним зі способів менш болісно прожити чиюсь присутність виявляється розмова з кимось іншим, а не персонально з тим, хто цікавить: «Я грала й говорила до тих, що при столі сиділи, – і програла, над чим я жартувала, а інші сміялися» (Кобилянська, 2022: 187), «Перед обідом була моя поведінка така ж, як і ввечері. У той час, коли інші не знали, що ж собою робити, була я найбільш спокійна, найбалакучіша в світі» (Кобилянська, 2022: 187). Водночас незалученість до активної розмови на іншому заході поглибила відчуття самотності: «Не знаю чому, але моє серце було далеке і горде, почувала себе самотньо, самотньо, самотньо. Кругом розмовляли і сміялися» (Кобилянська, 2022: 215). Таку функцію уникнення розмови можна визначити як обхідну, або функцію відволікання на інших, активної розмови, але не з тим, хто цікавить найбільше.

Крім того, причиною мовчання в різних ситуаціях були сильні емоції або стан задуманості, мрій: «…я була лиха і не дивилась і не говорила ні слівця») (Кобилянська, 2022: 166), «Тихим бажанням Стефця є, щоб я з ним одружилася… Я усміхалася і думала…» (Кобилянська, 2022: 160), «Глибоке мовчання тривало кілька хвилин. Стефанія сиділа зі зведеними бровами. Без сумніву, за високим сніжно-білим чолом щось сильно роїлося, а сонні очі інколи таємничо іскрилися» (Кобилянська, 2015: 448). Агнеса, міркуючи про долю сироти, страждає і почувається непотрібною, про що дізнаємося із її вимушеного мовчання: «Із самої глибини її серця **виривався крик**, але уста не випускали його. Тому нарешті він **занімів** і завмер. Непорушно лежала Агнеса із закритими очима, **поборена сумними думками** й почуттями, які, ніби виром морських хвиль, огортали холодом її душу» (Кобилянська, 2015: 719). Отже, тут варто означити мисленнєву та експресивну функції мовчання.

Не всі види мовчання представлені в аналізованих творах О. Кобилянської. Інший світогляд та комунікативні звички ілюструє, наприклад, щоденник І. Жиленко, який вміщений у книзі «Homo Feriens» – певні записи подані без змін, а інші були творчо опрацьовані та стали основою для спогадів. Щоденникові записи поетеса вела майже 50 років (перший і останній цитовані записи – 9 квітня 1959 р. та 1 липня 2007 р.). Виважено, вдумливо написані сторінки розділів-мемуарів, як це і належить, сильно контрастують із веденим у молодості щоденником – це стає ілюстрацією того, як творчій особистості екстравертного типу важко писати послідовно і детально.

Наводячи довгий лист Р. Корогодського до В. Дрозда, де перший ділиться враженням від прочитання її поезії, І. Жиленко як творча особистість щиро радіє з того, що лист зберігся і може доповнити те, чого бракує її «лінивим» записам: «Це єдине, що я можу продемонструвати як свідчення рівня, на якому ми розмовляли і мислили. У щоденнику бо (і в листах) я, як **дуже непосидюча особа**, лінувалась переказувати наші розмови, дискусії, монологи. Та, врешті, вони і не надаються до переказу» (Жиленко, 2011: 331).

Коли такі розмови і подані, то переважно в чомусь одному, наприклад, у листах до чоловіка.

Зізнання поетеси свідчать про численні зовнішні й внутрішні фактори, що відволікали: «Ох і важко примушувати себе до щоденника. Сьогодні – свято» (Жиленко, 2011: 119), «я не можу далі писати, хочеться кудись, поміж люди, хочеться говорити, охкати, чманіти» (Жиленко, 2011: 93). Окремі епізоди І. Жиленко не записує через те, що вже поділилася з кимось усно чи письмово: «Гарний був вечір кінорежисера Чухрая в Університеті! Але ліньки писати, бо вже всі свої враження вилила знайомим» (Жиленко, 2011: 98), «Написала йому листа і одразу так виписалась, що вже не маю бажання писати щоденник» (Жиленко, 2011: 101).

Перерви у веденні щоденника були зумовлені обставинами, наприклад, робота вихователем у піонерському таборі, студіювання книг і спів. Шкодуючи, що не вела щоденник школяркою, пише: «Коли людина веде щоденник – їй не потрібен ні психоаналітик, ні навіть друг. Уся гіркота з душі витікає крізь перо. Цей процес лікує, втішає, дає впевненості в собі. Це – як молитва і як сповідь» (Жиленко, 2011: 75–76). Неспроможність вести щоденник також зумовлена різним емоційним станом, втомою і іншими пріоритетами. Наприклад, коли мали зняти з прокату у 1963 р. фільм «Пожнеш бурю», І. Жиленко пише: «Я втомилась писати, а то би провела цілу низку страшенно цікавих паралелей між цим фільмом і нинішніми партзборами» (Жиленко, 2011: 359).

Як і в О. Кобилянської, тут письмо постає як спосіб життя, ним вимірюється корисність прожитого дня, а щоденникарство – лише його тінь, іноді заміна, але з іншими функціями: «за відсутності музи поезії пишу мемуари» (Жиленко, 2011: 342). Також вона згадує усіх, кого любила і хто захоплювався нею, відшуковує в собі і внутрішню опору, окрасу, наприклад, вміння дивуватися і радіти простим речам: «Хай не пишається в гордині високе мистецтво і його творці. Перед Божими створіннями – геть капелюхи! Хай не пишаються в гордині і великі людські радощі. Їм теж не завадило би зняти капелюхи перед маленькими радощами людського життя» (Жиленко, 2011: 340–341). Маючи перевагу озиратися у минуле, підглядаючи у тодішній щоденник, бачить лише «суцільне світло» (Жиленко, 2011: 341). В О. Кобилянської натомість така перевага з'являлася рідше. Маємо на увазі її автобіографії (перша з них була написана через сім років після аналізованих нами «Щоденників»), проте, за спостереженням М. Павлишина, вони «націлені на змалювання портрета гідного й солідного репрезентанта національного літературного пантеону» (Павлишин, 2008: 50) і містять деякі наративи, відмінні від створених у щоденнику. Так, дослідник вказує на розбіжності у питаннях того, під чиїм впливом О. Кобилянська приймала рішення писати українською мовою, чи справді культурні умови, у яких зростала письменниця, були такими обмеженими, як це подано в автобіографіях та ін., і доходить висновку, що, «догоджаючи народницьким смакам своїх уявних співбесідників, Кобилянська створила про себе розповідь, що була прийнятна для сучасників, які перебували в ідеологічно протилежних, але в дечому напрочуд споріднених оточеннях» (Павлишин, 2008: 52).

І. Жиленко, перечитуючи численні нотатки, також помічає в них власну молодечу стихійність, іноді надмірну тривогу за майбутнє і намагається знайти цьому виправдання: «Можливо, і зайве оце безмірне цитування щоденника поетеси, який у ті часи більше скидався на "історію хвороби". Але ж це була не лише моя "історія" і не лише моєї "хвороби". Не міг бути здоровим поет у безнадійно хворому суспільстві, в умовах повної відсутності твердої свободи» (Жиленко, 2011: 432). Ці її роздуми підтверджують одну з провідних рис жанру, яку відомий дослідник А. Жірард означив як «страждаюче Я» щоденникаря, який постійно в пошуках, непевності, на відміну від мемуариста (Жірард, 1963: 19).

Ситуації міжособистісного мовчання в «Homo feriens» описані мало, здебільшого в розділі про дитинство (без щоденників). Перша з таких ситуацій пов'язана із фактом батьківства і «родинною таємницею», яку їй таки вдалося дізнатися. Мовчання було звичним у розмові з бабусею під час її спогадів: «Що не погоріло в 14-м, те забрали вже свої… – Мамо, не говори зайвого, – суворо зауважує бабі моя мама. – Та я ж нічого не кажу. Кажу – вишивали ми» (Жиленко, 2011: 50) «І все отак – натяками, недомовками – не зрозумілими, а тому – страшними» (Жиленко, 2011: 53). Як свідчить щоденник, побутове спілкування поетеса намагалася вибудовувати прозоро і відкрито, проте матеріальні нестатки, розлука з чоловіком, друзями і згодом протидія влади спричинилися до того, що забувати погане ставало все важче. Коли чоловік тиждень лежав на обстеженні в лікарні, коли були розділені відстанню і особливо гостро відчувалися нестатки, доводилося «врозумляти» один одного по черзі, бо надія ставала надто непомітною: «Важко. Але скімлити не буду» (Жиленко, 2011: 178), «Зранку працюю, пишу, читаю. Потім іду до Володі і гостюю у нього дотемна. Здебільшого мовчимо. То я заплачу, а він втішає, то навпаки – він занепадає духом, а я гаряч-

ково бадьорю» (Жиленко, 2011: 178). І. Жиленко щиро ділилася зі щоденником не тільки рядовими успіхами, але й невтомними планами, постійно підганяючи себе до науки, зростання, корисності іншим: «сторінки моїх щоденників свідчать про суворі години самокартань, про виховання в собі самозречення, почуття обов'язку і працьовитості духу» (Жиленко, 2011: 144).

Схильність до екстраверсії демонструє і те, як важко далося поетесі віддалення від звичного професійного кола, перехід до менш спорідненої з друзями професійної діяльності, до мовчання: «Початок 60-х років був часом спільності, єдиного дихання і єдиного пориву. Потім почалось роз'єднання, відчуження, усамітнення. Я пам'ятаю, як печалилась я цим роз'єднанням, як намагалась чинити йому опір, як ретельно стежила за творчістю своїх друзів, телефонувала до них, щоб сказати добре слово про черговий опублікований творчий доробок, як щиро сумувала, коли – ніхто! – не говорив доброго слова мені. Потім затялась і я. Уже не дзвонила» (Жиленко, 2011: 133).

З цим пов'язаний інший вид мовчання, представлений у щоденнику І. Жиленко – з політичних мотивів. Дослідниця Н. Коловоротна на прикладі щоденника О. Довженка говорить про негативно конотоване мовчання, яке передає пригнічений психоемоційний стан митця, спричинений, тотальною руйнацією України під час війни або «нерозумінням чи й відвертим цькуванням з боку радянських чиновників» (Коловоротна, 2013: 134). Тогочасний щоденник містить факти, вболівання за долю колег, але пізніше, у мемуарах, письменниця аналізує пережите і може згадувати подробиці: «Особисто у мене ідеологічних похибок було не густо. Але не було і навпаки – **ані слова, ані звук**у про наш звитяжний час, нашого «рульового» і т. ін.» (Жиленко, 2011: 164), декларувати непохитність творчої позиції: «Не пишучи політичних віршів, я опиралася не так середовищу, як самій собі, зовнішній, якій хотілося кинутися в бійку з пером напереваги, догодити громадськості й пустити їй пил в очі», «Я відчуваю поезію як спосіб освідчуватись у любові всьому найдорожчому, а не спосіб обгавкувати все вороже» (Жиленко, 2011: 325).

Оскільки, як пише О. Рарицький, нефікційне письмо дає змогу «простежити характер духовної непокори шістдесятників, вираженої ними в літературному тексті» (Рарицький, 2017: 29), щоденник І. Жиленко як детальний свідок способу життя одразу потрапив «під приціл», і його потрібно було ховати навіть від матері. Ціле покоління було покаране замовчуванням: «Кати зрозуміли, що найубивчіша зброя у боротьбі з письменниками – замовчування… «Мовчання» тривало мало не до 60-х років. А в 70-х було покарано замовчуванням уже й наше покоління» (Жиленко, 2011: 617). Проте поетеса визнає, що завдяки боротьбі за свободу росли творчі особистості: «можливо, якби особистість моїх талановитих сучасників не була затиснена в такі страшні лещата, вона б не змогла виявитися так вповні» (Жиленко, 2011: 423).

З цих спостережень, які не претендують на всеохопність, видно, що щоденник, яким І. Жиленко послуговується у «Homo feriens», декларує щирість творчої особистості, яка прагне розвиватися, не залишати нічого недомовленим і надає перевагу живому спілкуванню чи листуванню з друзями перед веденням нотаток. Щоденник мусить «мовчати» в кабінетах урядовців, коли поетеса втомлена чи захоплена навчанням, проте його роль – заміняти поезію, зберігати те, що не тримається в пам'яті довго, утверджувати цінність буденного, аби воно додавало життю радості.

Висновки. Мовчання у поєднанні з парамовними і жестовими засобами є однією з ключових комунікативних характеристик О. Кобилянської-діаристки. У побутовому міжособистісному спілкуванні, яке переповідає письменниця, мовчання відігравало дисконтактну, мисленнєву, стратегічну, обхідну, експресивну функції. Ключовою стратегією наратора щоденника виступає саморефлективність: оминаючи окремі деталі прожитого, письменниця робила наголос на вагомих подіях особистого щастя і етапах взаємин, які прочитувалися великою мірою через невербальні засоби спілкування. Наслідком пережитих досвідів стає зміна характеру та зовнішності, виражена через художні означення. Схожими засобами комунікативного самовираження і самозахисту письменниця наділила й героїнь творів: Гортенза, Агнеса, Ядвіга проходили схожі етапи життєвої боротьби, а у їхній зовнішності також були її «сліди» – поважність, «глумлива риса», спокійний мовчазний вигляд, що свідчив про «вгамовані почуття».

Причинами наратологічного мовчання, тобто небажання щось відкривати читачу щоденника ставали втома чи негативний емоційний стан, заклопотаність домашніми справами, невичерпність теми власних пошуків щастя та бажання дізнатися майбутнє.

Іншим за комунікативною спрямованістю виступає щоденник І. Жиленко, опрацьований письменницею у зрілому віці та вміщений у книзі «Homo Feriens». Активна залученість до зовнішнього життя інтелігенції, численні зустрічі та розмови, які видавалися авторці цікавішими за ведення

нотаток, дають підстави говорити про екстравертний тип особистості. Щоденник також відіграв функцію самоаналізу, але частіше переривався і залежав від зовнішніх подій. До наратологічного мовчання могли спонукати зайнятість, попередня розмова чи листування з кимось, політичні причини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анохіна Т. Семантизація категорії мовчання в англомовному художньому дискурсі. Монографія. Вінниця: Нова Книга, 2008. 160 с.

2. Богдан С. Невербальна комунікація в щоденнику та в листах Ольги Кобилянської: прощальне рукостискання. *Науковий вісник Чернівецького національного університету. Слов'янська філологія. 2011.* Вип. 545–546. С. 27–31.

3. Жаркова Р. Приручити мову: жіноче письмо у пошуках власного дискурсу (На матеріалі текстів Лесі Українки, Ольги Кобилянської та Уляни Кравченко). *Дивослово.* 2015. № 9. С. 39–41.

4. Жиленко І. Homo feriens: Спогади. К.: Смолоскип, 2011. 816 с.

5. Кобилянська О. Зібрання творів: у 10 т. Редкол: В. І. Антофійчук (голова) та ін. Т. 3: Німецькомовні повісті; переклад з нім. Е. М. Панчук; упорядкув. В. І. Антофійчук, С. Д. Кирилюк; прим.: С. Д. Кирилюк. Чернівці: Букрек, 2015. 816 с.

6. Кобилянська О. Зібрання творів: у 10 т. Редкол: В. І. Антофійчук (голова) та ін. Т. 9: Щоденники. Публіцистика. Критика. Спогади. Автобіографії; упорядкув. В. І. Антофійчук; прим. В. А. Вознюка, Я. Б. Мельничук, Ю. М. Миколянчик. Чернівці: Букрек, 2022. 392 с.

7. Ковалинська І. Невербальна комунікація. К. : Освіта України, 2014. 289 с.

8. Коловоротна Н. Вербалізація концепту «мовчання» в «Щоденнику» Олександра Довженка. *Волинь філологічна: текст і контекст*. 2013. Вип. 15. С. 132–139.

9. Осіпова Т. Невербальна комунікація та своєрідність її омовлення в українському дискурсі: феномен вербалізації невербаліки: монографія. Харків: Вид-во Іванченка І. С., 2019. 388 с.

10. Павлишин М. Ольга Кобилянська: прочитання. Харків: Акта, 2008. 357 с.

11. Рарицький О. Художньо-документальна проза українських шістдесятників: жанрова специфіка і поетика: автореф. дис. … доктора філол. наук: 10.01.01, 10.01.06. Київ, 2017. 29 с.

12. Танчин К. Для кого пишуть щоденники. *Літературознавчі зошити.* Студії. Публікації. Рецензії. Бібліографія. Львів, 2001. Вип. 1. С. 225–233.

13. Girard A. Le journal intime. Paris : PUF, 1963. 672 p.

REFERENCES

1. Anokhina T. (2008) Semantyzatsiia katehorii movchannia v anhlomovnomu khudozhnomu dyskursi [Semanticisation of the category of silence in English-language artistic discourse]. Monohrafiia. Vinnytsia: Nova Knyha. 160. [in Ukrainian].

2. Bohdan S. (2011) Neverbalna komunikatsiia v shchodennyku ta v lystakh Olhy Kobylianskoi: proshchalne rukostyskannia [Nonverbal Communication in Olga Kobylianska's Diary and Letters: Farewell Handshake]. Naukovyi visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu. Slovianska filolohiia. 545-546. 27–31. [in Ukrainian].

3. Zharkova R. (2015) Pryruchyty movu: zhinoche pysmo u poshukakh vlasnoho dyskursu (Na materiali tekstiv Lesi Ukrainky, Olhy Kobylianskoi ta Uliany Kravchenko) [To Tame the Language: Women's Writing in Search of Their Own Discourse (Based on Texts by Lesia Ukrainka, Olga Kobylianska, and Ulyana Kravchenko)]. Dyvoslovo. № 9. 39–41. [in Ukrainian].

4. Zhylenko I. (2011) Homo feriens: Spohady [Homo feriens: Memoirs]. K.: Smoloskyp,. 816. [in Ukrainian].

5. Kobylianska O. (2015) Zibrannia tvoriv: u 10 t. [Collected works: in 10 volumes]. V. 3: Nimetskomovni povisti. Chernivtsi: Bukrek. 816. [in Ukrainian].

6. Kobylianska O. (2022) Zibrannia tvoriv: u 10 t. [Collected works: in 10 volumes]. V. 9: Shchodennyky. Publitsystyka. Krytyka. Spohady. Avtobiohrafii. Chernivtsi: Bukrek. 392. [in Ukrainian].

7. Kovalynska I. (2014) Neverbalna komunikatsiia [Non-verbal communication]. K. : Osvita Ukrainy. 289. [in Ukrainian].

8. Kolovorotna N. (2013) Verbalizatsiia kontseptu «movchannia» v «Shchodennyku» Oleksandra Dovzhenka [Verbalisation of the concept of «silence» in Oleksandr Dovzhenko's Diary]. Volyn filolohichna: tekst i kontekst. 15. 132–139. [in Ukrainian].

9. Osipova T. (2019) Neverbalna komunikatsiia ta svoieridnist yii omovlennia v ukrainskomu dyskursi: fenomen verbalizatsii neverbaliky: monohrafiia [Nonverbal communication and the peculiarity of its utterance in Ukrainian discourse: the phenomenon of verbalisation of non-verbalism: a monograph]. Kharkiv: Vyd-vo Ivanchenka I. S. 388. [in Ukrainian].

10. Pavlyshyn M. (2008) Olha Kobylianska: prochytannia [Olga Kobylianska: a reading]. Kharkiv: Akta. 357. [in Ukrainian].

11. Rarytskyi O. (2017) Khudozhno-dokumentalna proza ukrainskykh shistdesiatnykiv: zhanrova spetsyfika i poetyka [Fiction and Documentary Prose of the Ukrainian Sixties: Genre Specificity and Poetics]: avtoref. dys. … doktora filol. Nauk: 10.01.01, 10.01.06. Kyiv. 29. [in Ukrainian].

12. Tanchyn K. (2001) Dlia koho pyshut shchodennyky [For whom diaries are written]. Literaturoznavchi zoshyty. Studii. Publikatsii. Retsenzii. Bibliohrafiia. Lviv, 1. 225–233. [in Ukrainian].

13. Girard A. (1963) Le journal intime. Paris : PUF. 672 p.